

พระพุทธศาสนากับวัฒนธรรมการแพทย์แผนไทย^๑

สายป่าน ปุริวรรณชนะ^๒

บทคัดย่อ

บทความนี้สังเคราะห์จากงานวิจัย เรื่อง พระพุทธศาสนากับการแพทย์แผนไทยในมิติวัฒนธรรม ซึ่งได้รับทุนวิจัยจากศูนย์พุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อันมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิเคราะห์การใช้พระพุทธศาสนาในการแพทย์แผนโบราณของไทยเพื่อสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับการบูรณาการการแพทย์แผนไทยกับพระพุทธศาสนาและเพื่อให้เห็นลักษณะของวัฒนธรรมไทยที่มีลักษณะเป็นวัฒนธรรมพระพุทธศาสนา

ผลการศึกษาพบว่าองค์ความรู้พื้นฐานของแพทย์แผนไทยนั้นได้รับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนา ส่งผลให้การรักษาพยาบาลและวิถีปฏิบัติของแพทย์แผนไทยไม่ได้มีแต่เฉพาะมิติทางกายภาพเท่านั้น ทว่ายังมีมิติของความศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมและกฎระเบียบในการประพฤติปฏิบัติอีกด้วย

คำสำคัญ : การแพทย์แผนไทย พระพุทธศาสนา วัฒนธรรม

^๑ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง “พระพุทธศาสนากับการแพทย์แผนไทยในมิติวัฒนธรรม” ซึ่งได้รับทุนสนับสนุนจากศูนย์พุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ประจำปี พ.ศ. ๒๕๕๙

^๒ อาจารย์ประจำสาขาวิชาศึกษาทั่วไป คณะวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี สถาบันเทคโนโลยีปทุมวัน

Buddhism and the Culture of Thai Local Medicine

Abstract

This article is a synthesized version of research project, “Buddhism and Thai Local Medicine in Cultural Aspects”, funded by the Centre for Buddhist Studies, Chulalongkorn University. Its objective is to study the integration of Buddhist teachings and ancient Thai medicine in order to better understand the Thai culture as a Buddhist culture. The study shows that basic knowledge of Thai medicine has been influenced by Buddhist teachings and beliefs, resulting in the emphasis on not only the physical but also spiritual aspects of healing practices, as evidenced through rituals and prescription of both healers’ and patients’ behaviors.

Keywords : Thai local medicine, Buddhism, culture

บทนำ

บทความนี้สังเคราะห์จากงานวิจัย เรื่อง พระพุทธศาสนากับการแพทย์แผนไทยในมิติวัฒนธรรมอันมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิเคราะห์การใช้พระพุทธศาสนาในการแพทย์แผนโบราณของไทยเพื่อสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับการบูรณาการการแพทย์แผนไทยกับพระพุทธศาสนาและเพื่อให้เห็นลักษณะของวัฒนธรรมไทยที่มีลักษณะเป็นวัฒนธรรมพระพุทธศาสนา โดยมีการบูรณาการพระพุทธศาสนากับศาสตร์ภาคปฏิบัติแขนงต่างๆ มีการแพทย์แผนไทยเป็นตัวอย่าง

เมื่อพิจารณาการแพทย์แผนไทยด้วยมุมมองทางคติชนวิทยา-มานุษยวิทยา เห็นได้ชัดว่าการรักษาพยาบาลในสังคมวัฒนธรรมไทยนั้นมีทั้งมิติทางกายภาพ และมิติทางวัฒนธรรมซึ่งได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนาอันเป็นความคิดความเชื่อกระแสหลักของสังคม ดังนั้น การวิเคราะห์ข้อมูลทั้งการประกอบยา ขั้นตอนการรักษา และวิถีปฏิบัติของการแพทย์แผนไทย ย่อมจะนำไปสู่ความเข้าใจ “วิถีคิด” เกี่ยวกับความเจ็บป่วยและการดูแลร่างกายของคนไทยได้ในที่สุด

พระพุทธศาสนากับลักษณะเด่นของการรักษาพยาบาล

พระพุทธศาสนาเถรวาทอันเป็น “แนวคิดกระแสหลัก” ทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทยมีทัศนะว่า ชีวิตมนุษย์ต้องประกอบด้วย “กาย” และ “จิต” (กรมศิลปากร, ๒๔๙๖: ๘) ในส่วนของกายมนุษย์นั้นเชื่อว่าประกอบด้วยธาตุทั้ง ๔ คือ ฐฐฐฐฐ (ธาตุดิน) อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) วาโยธาตุ (ธาตุลม) และเตโชธาตุ (ธาตุไฟ) (มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕: ๔๓๗) และยังจัดหมวดหมู่ของอวัยวะต่างๆ และกลไกการทำงานของร่างกายด้วย แสดงว่าแนวคิดเกี่ยวกับศาสนาประการหนึ่ง คือ แนวคิดเรื่อง “กายวิภาค” นี้เอง

นอกจากนี้พระพุทธศาสนาจัดให้ “โรค” เป็นอุปสรรคของการบรรลุธรรม เช่นนี้แล้วการรักษาโรคจึงเป็นสิ่งจำเป็นในทัศนะของพระพุทธศาสนา การศึกษาของซีส์ค (Kenneth G. Zysk) อ้างการขุดพบโครงกระดูกในวัดในเมืองสารนาถใกล้กรุงพาราณสีว่าแสดงให้เห็นถึงการใช้วัดเป็นศูนย์กลางทางการรักษาพยาบาลในคริสต์ศตวรรษที่ ๘-๙ (เคนเนธ จี ซีส์ค, ๒๕๕๒: ๖๑) เรื่องนี้น่าจะเป็นหลักฐานแสดงว่าการแพทย์ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งขององค์ความรู้ รวมถึงกิจกรรมของพระพุทธศาสนามาตั้งแต่นั้น

สันนิษฐานว่าด้วยความที่วัดในพระพุทธศาสนา มิได้ปฏิเสธองค์ความรู้และกิจกรรมทางการแพทย์ เป็นเหตุให้เมื่อพระพุทธศาสนาเข้ามาสู่สังคมไทย วัดหรือสำนักสงฆ์จึงสามารถกลายเป็นแหล่งรวบรวมองค์ความรู้เกี่ยวกับการรักษาพยาบาลได้ เช่นเดียวกับการเป็นแหล่งสรรพวิชาต่างๆ ตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดเห็นจะได้แก่ จารึกตำราแพทย์แขนงต่างๆ ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามจารึกตำราแพทย์วัดราชโอรสาราม เป็นต้น

ภาพ 1 การจารึกองค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทย ณ วัดพระเชตุพนฯ (ออนไลน์, ๒๐๑๕)

การที่วัดและพระภิกษุเข้ามามีบทบาทหน้าที่ เกี่ยวข้องกับการรักษาพยาบาลพื้นบ้าน ส่งผลให้มื่อเรื่องเล่า ว่าด้วย “พระหมอ” มากมาย เช่น หลวงปู่เชย วัดโชติการาม จังหวัดราชบุรี มี คาถาหมาป่าประสาน สำหรับรักษาอาการ กระตุกหัด หลวงปู่เม่ง วัดบางสะแกใน กรุงเทพมหานคร เชี่ยวชาญเรื่องการรักษาพิษงูและแมลงสัตว์กัดต่อย หลวงพ่อวงศ์ วัดบ้านค่าย จังหวัดระยอง เมื่อท่านยังมีชีวิต อยู่ท่านมีความสามารถในการรักษาผู้มีอาการวิกลจริต ไม่ว่าจะด้วยสาเหตุปกติหรือคุณไสย (สายป่าน บุรีวรรณชนะ, ๒๕๕๕: ๒๓๙)

อย่างไรก็ดี ลักษณะเด่นประการหนึ่งของการรักษา พยาบาลในปริณิถนของวัฒนธรรมพระพุทธศาสนา ได้แก่ การ “รักษากาย” ควบคู่ไปกับ “รักษาจิต” ที่ชัดเจนที่สุด ได้แก่ ตำนานโพชนกคปริตรซึ่งเล่าว่าพระมหากัสสปเถระ พระมหาโมคคัลลานเถระ หรือแม้แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เองก็หายจากโรคาพาธเมื่อได้สดับพระปริตรบทดังกล่าวนี้ (สำนักงานพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๕๓: ๑๐๔)

โดยเหตุที่พระพุทธศาสนามองร่างกายมนุษย์ ด้วยแนวคิดที่ละม้ายกับแนวคิดของแพทย์ อีกทั้งวัดและ พระสงฆ์ยังมีบทบาทในการรักษาและถ่ายทอดองค์ความรู้ ด้านการแพทย์ ความคิดความเชื่อทางพระพุทธศาสนา จึงมีอิทธิพลต่อตำราแพทย์ไปโดยปริยาย โดยมีทั้งองค์ ความรู้เรื่องกายวิภาคศาสตร์และสรีรศาสตร์ องค์ความรู้ เรื่องลักษณะอาการของโรค องค์ความรู้เรื่องโรคและ ลักษณะอาการของโรค และองค์ความรู้เรื่องการดูแล สุขภาพ

องค์ความรู้ทางกายวิภาคและสรีรศาสตร์ที่ปรากฏ ในคัมภีร์แพทย์แผนไทยนั้นมีพื้นฐานมาจากความคิด เกี่ยวกับร่างกายที่ปรากฏในพระพุทธศาสนา กล่าวคือ เป็นการประชุมกันของธาตุทั้ง ๔ จนประกอบขึ้นเป็นอวัยวะ ต่างๆ เรียกว่า “อาการ ๓๒” ดังตัวอย่างจากความใน คัมภีร์ โรคนิทาน ความว่า

อาการสามสิบสอง	จัดเป็นกองสี่วิไล
มะหาภูตะรูปใน	พระวิภังค์ชื่อประมัตถ
ยกออกบอกกล่าวแดง	ให้เห็นแจ้งกระจ่างชัด
ตามคัมภีร์พระจัด	ว่าธาตุดินยี่สิบกอง
เกชาโลมาชน	กระทั้งจนมัทลุงสมอง
ผู้เขียนให้ติ๊กตรง	ดังตำรับบังคับมา
อาโปสิบสองนั้น	ตั้งปัดเป็นปะละมา
กราบเท้าจนอะวะสา	ถึงมุตตั้งเป็นอะวะสาน
ธาตุน้ำสิบสองสิ่ง	แห่งชายหญิงทั่วจักรวาล
เตโชคือไฟกาล	มีสี่กองในกายเรา
ฯ	ฯ
แปนกองธาตุไฟสี่	ตามบาฬีณะนี้แท้
ลมหกหากให้แปล	โรควิบัติต่างๆ เปน
	(พระยาวิเชียรขัตติ, มปป: ๑-๒)

ในส่วนขององค์ความรู้เรื่องลักษณะอาการของ โรคและอธิบายมูลเหตุของโรค เห็นชัดว่าความรู้ดั้งต้นของ แพทย์แผนไทยมีมาจากความคิดเรื่องธาตุ ๔ และอาการ ๓๒ จนกลายเป็น “คำอธิบายทางการแพทย์” ตัวอย่างจาก เนื้อความในพระคัมภีร์มหาโชติรัตน์ เล่ม ๓

ลำดับนี้จะกล่าวด้วยลักษณะโลหิต อันเกิดในกองธาตุทั้ง ๔ นั้นสืบไป ตาม อาจารย์ท่านกล่าวไว้ อันว่าลักษณะโลหิต อันเกิดแต่กองอาโปธาตุนั้น ถ้าสตรีผู้ใดยัง มิได้มีสามีก็ดี มีสามีก็ดีเมื่อระดูจนจะมีมา นั้น กระทำให้ลงไปวันละ ๕ ครั้งวันละ ๖ ครั้ง ระดูนั้นเดินออกมาเป็นมวกมัน เหม็นคาว ยิ่งนัก โลหิตนั้นบางทีใส บางทีเป็นเหลว ดุจประเมหะและไขขาวและระดูนั้นเดิน

มิได้สะดวก ให้ปวดท้องเป็นกำลัง ให้บริโภค
อาหารมิได้

(โรงเรียนแพทย์แผนโบราณ
วัดพระเชตุพนฯ, ๒๕๐๔: ๘๓)

สำหรับองค์ความรู้ว่าด้วยการรักษาสุขภาพ
ตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดตัวอย่างหนึ่งได้แก่ การบริหารร่างกาย
แบบ “ฤๅษีคัตตน” ซึ่งนอกจากจะจารึกด้วยภาษาแล้ว ยัง
มีประติมากรรมและจิตรกรรมแสดงท่าทางต่างๆ ไว้อย่าง
ชัดเจน อาทิ ประติมากรรมรูปฤๅษีคัตตน วัดพระเชตุพนฯ
จิตรกรรมภาพฤๅษีคัตตนบานประตูวิหารวัดบพิตรพิมุข
กรุงเทพมหานคร ภาพจิตรกรรมฤๅษีคัตตน วัดมณีมาวาส
จังหวัดสงขลา เป็นต้น

มโนทัศน์เรื่องความศักดิ์สิทธิ์ใน พระพุทธศาสนาแบบไทยกับพิธีกรรม การรักษาพยาบาล

การแพทย์แผนไทยเชื่อว่าจะมีแต่เพียงมิติทาง
กายภาพเท่านั้น หากยังมีมิติทางจิตวิญญาณ นำมาซึ่ง
การรักษาพยาบาลผ่านพิธีกรรม เช่น ในปริญญานิพนธ์
เรื่อง การศึกษาเรื่องภาษาและคติความเชื่อในตำรายา
แผนโบราณจากสมุดไทยในจังหวัดสุพรรณบุรี นครปฐม
และสมุทรสาคร ของเอมอร ตรีชั้น (๒๕๒๘: ๒๖๕-๒๖๙)
ได้กล่าวถึงการสวดเพื่อบูชาการไข้ และคาถาภาษา
บาลีพื้นบ้านว่า “อติจิง เต คณะ สุขา สุขา ปักโย โฉนะ
ปะโส โมนะ มะเกส ลีระ โคโส คาพะสันติ คาทิโส นะ ปะ
สะ” ซึ่งแพทย์พื้นบ้านต้องภาวนาทั้งในระหว่างเดินทาง
ไปรักษาและเมื่อไปถึงบ้านคนไข้ ตัวอย่างนี้ชี้ชัดว่า “การ
รักษาพยาบาลเป็นพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์” ส่วนการใช้คาถา

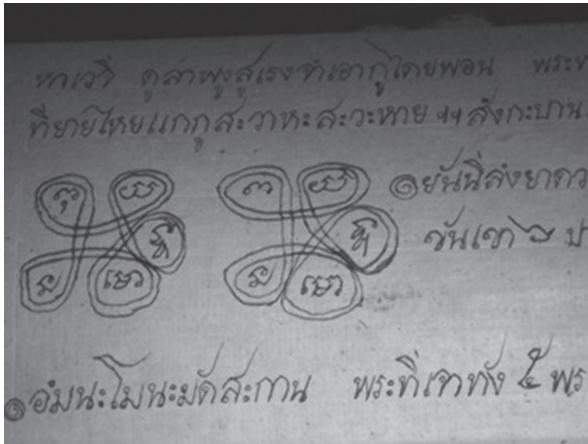
บาลีอันเป็น “ภาษาพระพุทธศาสนาแบบไทย” ก็ยังแสดง
ว่าความศักดิ์สิทธิ์ของการรักษาพยาบาลผูกพันอยู่กับ
พระพุทธศาสนา

ในหลายกรณีการรักษาพยาบาลเองก็สัมพันธ์
กับ “ฤๅษังยามาติ” ทางโหราศาสตร์อันเป็นความคิด
ความเชื่อในพระพุทธศาสนาแบบไทยซึ่งได้ผสมผสาน
ความเชื่อดั้งเดิมและศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเข้าไว้จนแนบ
สนิทเป็นเนื้อเดียวกัน ตัวอย่างเช่น การหุงน้ำมันยาแก้
ปวดเมื่อยตำรับเมืองสวรรคโลกกำหนดให้ต้องกระทำใน
วันอุโบสถ (วันพระ) และหันหน้าไปทางทิศตะวันออกเพื่อ
ให้ได้สรรพคุณสูงสุด

วันอุโบสถแท้ มาถึง
หุงเคียวบูรพทิศพึง บ่ายหน้า
(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, มปป: ๒๕)

ตัวอย่างในกรณีนี้แสดงถึงกรอบแนวคิดที่ว่าวัน
มงคลสำหรับประกอบกิจกรรมทางการแพทย์ คือ วันพระ
เนื่องจากเป็นช่วงเวลาที่มีความสำคัญและมี “ความหมาย
พิเศษ” ในรอบปฏิทินจันทรคติของพระพุทธศาสนา อัน
เน้นย้ำความสัมพันธ์ระหว่างวิถีทางศาสนากับวิถีการแพทย์
ในสังคมไทยให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

นอกจากเพื่อการประกอบพิธีกรรมเพื่อการรักษา
พยาบาลแล้ว มโนทัศน์เรื่องความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธ-
ศาสนาได้ถูกนำมาใช้ในการแพทย์แผนไทยอย่างแพร่หลาย
ที่ชัดเจนที่สุดเห็นจะได้แก่ เรื่องของการเสกคาถา (ภาษา
บาลี) และเลขยันต์ ซึ่งเป็นผลจากการผสมผสานความคิด
ความเชื่อทางพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทเข้ากับฝ่าย
มหายาน (ณัฐธัญ มณีรัตน์, ๒๕๕๓: ๔๓)

ภาพ ๒ ยันต์สำหรับเขียนลงปากหม้อยาจากตำรายา
วัดบางช้างเหนือ (ออนไลน์, ๒๕๕๘)

หากพิจารณาตามความคิดสากลาคือ “ภาษาพิเศษ” ที่ใช้ในบริบทของความเชื่อและพิธีกรรม (สุริยาสมุทคุปต์ และพัฒนา กิตติอาษา, ๒๕๕๓: ๒๔) ส่วน เลขยันต์ คือ แผนผังอันศักดิ์สิทธิ์ของอักขระที่ใช้จารคาถา ซึ่งต้องประกอบขึ้นด้วยมนต์พิเศษที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนา เช่น ยันต์อธิปิโสรัตนมาลา ยันต์นพพรคุณ ยันต์ไตรสรณคมน์ (ณัฐธัญ มณีรัตน์, ๒๕๕๓: ๑๐-๒๔) ด้วยเหตุนี้การท่องบ่นคาถาในการรักษาพยาบาล การใช้คาถากำกับยา ตลอดจนการเขียนยันต์และ/หรือนำยันต์มาใช้จึงเป็นเครื่องยืนยันว่าอำนาจศักดิ์สิทธิ์ในทางพระพุทธศาสนา ได้ถูกนำมาเป็นเครื่องมือสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้การรักษาพยาบาล ตัวอย่างจากยันต์เขียนพระเจ้าหลีกเคราะห์ ซึ่งตามคติล้านนาเชื่อว่า “ยันต์เขียนเล่มนี้ ปั่นจี๊ผึ้งตามสมควร สีสายเทวอายุผู้เจ็บป่วยไข้ได้ป่วยไม่รู้จักหาย เป็นถ้อยความถูกชี้โทษไล่หน้า บูชาหน้าพระเจ้า ใส่ชื่อผู้จักบูชาและวันเกิดด้วยของเก๋าคืนักแลฯ” (ออนไลน์, ๒๕๕๘)

กระนั้นความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธศาสนาในการรักษาพยาบาล คือ ความคิดความเชื่อทางพระพุทธศาสนาซึ่งได้ผนวกรวมกับความคิดความเชื่ออื่นๆ อันได้แก่ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และความเชื่อดั้งเดิมในสังคมไทย

ดังตัวอย่างที่เชมฤทัย บุญวรรณ (๒๕๕๕: ๑๑๘-๑๒๐) ได้อ้างอิงจากตำรายาวิเศษเกสโร ตาบลคล่องโยง อำเภอยะรัง พัทธมณฑล จังหวัดนครปฐม

อธิปิโสภควา ยาตราออกมาเอย
พระอะระหันต์ใช้เสร็จจะได้ทุกอย่างๆ โอม
พระอิศวรผู้เป็นเจ้า ท้าวเธอทอดพระเนตร
แลเห็นทั่วทวีปเมืองอุดรตะกาทโร มอระ
โค ยาเพชฌัญที่เปลี่ปะชิด เป็นไข้พิษไข้ไฟไข้
ต่างๆ นานา ไข้ต้องคุณหวานไข้ต้องคุณยา
โรคโรคาจะมีมาแต่ก่อน ให้เจ็บในอุทรทุกข์
แสนๆ ให้รอบให้รบทุกข์เวทนา พระอิศวร
ผู้เป็นเจ้าให้กุมารอภิวรรณมิ่งเกิด...พระไพร
เจ้าป่าเจิญมาให้หมด ปู่เจ้าตะวันตก ปู่เจ้า
ตะวันออก เขาบอกสิ้นทั้งหลายนานา

ในข้อความข้างต้นจะเห็นได้ว่าการอ้างถึงคุณของพระอิศวรซึ่งเป็นเทพเจ้าในศาสนาฮินดู และเอ่ยนาม “ผี” ต่างๆ ควบคู่ไปกับพุทธคุณเพื่อสร้างความศักดิ์สิทธิ์ในการประกอบยา

หมอชีวกโกมารภัจจ์: จากแพทย์ประจำ พระองค์พระพุทธเจ้าสู่ปฐมาจารย์ด้าน แพทย์แผนไทย

เป็นที่รับรู้กันอย่างแพร่หลายว่าหมอชีวกโกมารภัจจ์เป็นแพทย์ประจำพระองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า กระนั้นในหมู่แพทย์แผนไทย สถานภาพของหมอชีวกโกมารภัจจ์กลับไม่ใช่เป็นแค่ “บุคคลสำคัญในเรื่องเล่าทางพระพุทธศาสนา” ทว่ากลับมีสถานภาพเป็น “ครูหมอยา” และมีชื่อที่เรียกกันด้วยความเคารพว่า “พ่อปู่ชีวก” อีกทั้งเรื่องเล่าเกี่ยวกับหมอชีวกโกมารภัจจ์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกก็ได้กลายมาเป็น “ความทรงจำร่วม” (collective memory) ของเหล่าแพทย์แผนไทย ตัวอย่างเช่น คำให้

สัมภาษณ์ของแพทย์แผนไทยท่านหนึ่งว่าด้วยเรื่องของหมอ
ชีวกโกมารภัจจ์ความว่า

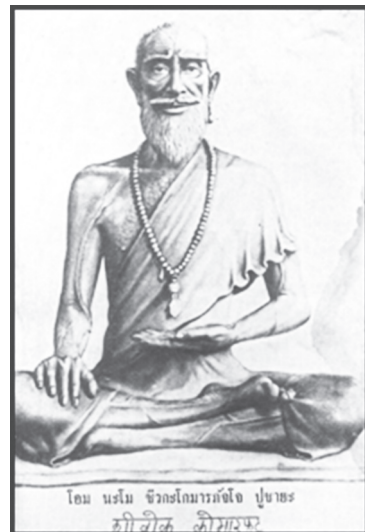
พ่อปู่ชีวกท่านเป็นคนให้กำเนิด
แพทย์แผนไทยมาตั้งแต่ที่ท่านรักษา
พระพุทธเจ้าโน้น คิดดูลีขนาดพระพุทธเจ้า
ป่วยท่านยังรักษาได้ ท่านจะเก่งแค่ไหนละ
แบบว่าท่านนั่งทางในแป๊บเดียวก็รู้แล้วว่า
ใครป่วยเป็นอะไร แบบนี้เงาเลยให้ท่าน
เป็นบิดาแห่งการแพทย์แผนไทย พวกหมอ
อะไรนี่ต้องเคารพบูชาท่าน เพราะท่านเอา
ตำราที่รักษาพระพุทธเจ้าโน้นแหละมาแต่ง
ไว้ให้เรา

(สังวาลย์ หมอกมุงเมือง, สัมภาษณ์,
๖ เมษายน ๒๕๕๘)

ความคิดว่าหมอชีวกโกมารภัจจ์เป็น “ครูหมอ”
นำมาซึ่งลัทธิพิธีเกี่ยวกับหมอชีวกโกมารภัจจ์ ทั้งพิธีกรรม
ส่วนบุคคล คือ การอธิษฐานบอกกล่าวถึง “พ่อปู่ชีวก” อย่าง
น้อยที่สุดก็ในตอนเช้าก่อนการเริ่มการรักษาทุกครั้งไม่ว่า
จะด้วยคาถาภาษาบาลี “โอม นะโม ชีวะโก ลีระสา อะหัง
กะรุณโก สัพพะสัทธานัง โอสถะทิพพะมันตัง ประภาโส
สุริยาจันตัง โกมารภัจโจ ปะกาเสสิ วันทามิ ปณฺทิตุ สุมะระ
โสอะโรคา สุมะนา โหมิ” (สมบุรณ์ โพนขุนทด, สัมภาษณ์,
๒๙ มีนาคม ๒๕๕๘) หรือการอธิษฐานบอกกล่าวด้วยคำพูด
ของตนและจากพิธีกรรมไหว้ครูแพทย์แผนไทย ซึ่งที่มีชื่อ
เสียงที่สุด คือ พิธีไหว้ครูวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ซึ่ง
จะจัดขึ้นในวันที่ ๖ เมษายนของทุกปี

ภาพ ๓ เครื่องประกอบพิธีกรรมไหว้ครู
หมอชีวกโกมารภัจจ์ ณ วัดพระเชตุพนฯ

ภาพ ๔ ภาพวาดหมอชีวกพร้อมคาถา
(ออนไลน์, ๒๕๕๘)

จากการสังเกตอย่างมีส่วนร่วม ผู้วิจัยพบว่าในพิธีไหว้ครูหมอชิวโกมารักจ้เป็นการผสมผสานรูปแบบพิธีกรรมทางพุทธศาสนา ได้แก่ การบูชาพระรัตนตรัยและการถวายภัตตาหารแด่พระสงฆ์ เข้ากับการบูชาดวงวิญญาณบรรพบุรุษ (หมอชิวโก = ปฐมแพทย์อาจารย์) อันเป็นพิธีกรรมตามความเชื่อดั้งเดิม ยิ่งไปกว่านี้การกลายเป็นบุคคลศักดิ์สิทธิ์ของหมอชิวโกนั้นส่งผลต่อการสร้างเลขยันต์และวัตถุมงคลเกี่ยวกับท่านออกมาเป็นจำนวนมาก เช่น ยันต์หมอชิวโก พระเครื่องหมอชิวโก เป็นต้น แม้กระทั่งในผู้เข้าร่วมพิธีกรรมก็มีการนำวัตถุมงคลเกี่ยวกับหมอชิวโกมารักจ้ มาเข้าร่วมพิธีกรรมเพื่อเพิ่มความศักดิ์สิทธิ์ โดยจะวางไว้บนโต๊ะพิธีซึ่งตั้งอยู่ด้านหลังโต๊ะเครื่องสังเวย

เรื่องเล่าทางพระพุทธศาสนาในฐานะเรื่องเล่าเกี่ยวกับแพทย์พื้นบ้าน

“เรื่องเล่าทางพระพุทธศาสนา” หมายถึง เหตุการณ์เรื่องราวต่างๆ เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ประวัติศาสตร์ประวัติศาสตร์นิพนธ์สำคัญๆ ที่ได้รับการจดจำ จดบันทึก และแพร่กระจายสืบทอดกันมาในวัฒนธรรมพระพุทธศาสนาเรื่องเล่าทางพระพุทธศาสนาในฐานะเรื่องเล่าเกี่ยวกับแพทย์พื้นบ้านลักษณะแรกสุดนั้น ได้แก่ การนำพระปริตรบางบทที่มีตำนานเกี่ยวข้องกับการรักษาพยาบาลมาใช้สังวธยายเพื่อหวังอานิสงส์ในการบรรเทาความเจ็บป่วย หรือมิฉะนั้นก็สังวธยายในฐานะคาถาประกอบ การรักษาพยาบาล เช่นการใช้ อังคุลิมาลปริตรในฐานะ “คาถาทำนํ้ามนต์ให้คล่องง่าย” เนื่องจากตำนานพระปริตรบทนี้เกี่ยวข้องกับการที่พระองค์คุลิมาลตั้งสัจจาธิฐานให้หญิงท้องแก่คลอดบุตรได้ง่ายประดุจเท้าออกจากกระบอก (อนันต์ วิริยกิจพินิจ, ๒๕๔๒: ๘๗-๘๘)

ลักษณะต่อมา ได้แก่ การเล่า “เรื่องราวในตำรายา” ด้วยกลวิธีที่คล้ายคลึงกับคัมภีร์และวรรณคดีพระพุทธศาสนา นำสังเกตว่า “วิธีการ” จารึกตำรายาในภาคกลาง

และภาคใต้ที่ไม่ใช่ “ตำราหลวง” บางฉบับอาจประพันธ์โดยตั้งต้นด้วยคาถาภาษาบาลี จากนั้นจึงขยายความด้วยร้อยแก้วภาษาไทย ยกตัวอย่างเช่น คัมภีร์ตำรายาวัตพัทธสีมา จังหวัดนครศรีธรรมราช ผูกที่ ๑๔ ซึ่งจารคาถาภาษาบาลีด้วยอักษรขอมไทย จากนั้นจึงใช้อักษรไทยอธิบายความ (ณัฐพล จันทรงาม, ๒๕๕๘: ๓๓๖) วิธีการเขียนเช่นนี้เป็นวิธีที่พบได้บ่อยในวรรณคดีพระพุทธศาสนาในสังคมไทย โดยเฉพาะวรรณคดีชาตก

สิทธิการियाฯ อะหังอันว่าข้าชื่อว่า
กุมารภักโจผู้มีนามะชื่อว่ากุมารระพัตถ
มาระแพรด อภิวันทิตวาถวายณัฏฐการ
แล้ว พุทธคุณิ ซึ่งครุแก้วสามประการ เสฏฐ
ประโยชน์ะวิเศศณิงนัก เทวินทํ ย่อม
เปนทิมมัทธการแกเทัพพะเจาทั้งหลาย อะหัง
อรรว่าข้าทตลิสัย ดังแดงไว

ยิ่งไปกว่านั้น ตำรายาบางเล่มได้ยกเรื่องเล่าในคัมภีร์หรือวรรณคดีพระพุทธศาสนา มา “เล่าใหม่” เพื่อให้รายละเอียดที่เกี่ยวข้องกับการแพทย์ เช่น กรณีของคัมภีร์ประณมจินดาซึ่งเล่าถึงเรื่องการกำเนิดขึ้นของโลกและมนุษย์คล้ายคลึงกับรายละเอียดที่รับรู้กันในหมู่พุทธศาสนิกชน

โองการ พินทุนาถูปันนัพร์หมา
สหมัปตินาม อาทิกัปปะสุอาคโต ปญฺจบพุมิ
ทิสฺวา นโมพุทฺธายวันทนํ อาจริเยนอันพระ
อาจารย์เจ้า กล่าวไว้ในพระคัมภีร์ประณม
จินดารนี้ตั้งแต่พรหมปะโรหิตเปต้นมานั้น
ว่าเมื่อจะตั้งแผ่นดินใหม่ ครั้นนั้นก็ให้บังเกิด
(กัลป์) พินาศ กล่าวคือโลกย์ ฉิบหายด้วย
เพลิงประลัยกัลป์นั้นไหม้ฟ้า แผ่นดิน ภูเขา
แลเขาพระสุเมรุสิ้นแล้วบังเกิดผ่นท่าใหญ่
ตกลงมาถึง ๗ วัน ๗ คืนแลนํ้าท่วมขึ้นไปถึง

ชั้นพรหมบโรหิต พรหมบโรหิตจึงเล็งลงมา
ดูก็เห็นซึ่งดอกกุบล ๕ ดอก ผุดขึ้นมาเหนือ
น้ำงามหาที่จะอุปมามิได้ทั่วมหาพรหม
จึงบอกแก่พรหมทั้งหลายว่าแผ่นดินใหม่
นี้จะบังเกิดสมเด็จพระพุทธเจ้ามาตรัส ๕
พระองค์ เพราะเห็นดอกกุบลนั้น ๕ ดอก
อันนี้ก็เปนมรรดาประเวณีวิไล สังเกตมา
ทุกๆ ครั้งครั้นแลบังเกิดบุรพนิมิตร ขึ้นแล้ว
จึงนำค่างเปือกตมก็บังเกิดตกลงมา ๗ วัน
๗ คืน แล้วก็เปนนับขึ้นเข้า ดุจดั่งสวะอัน
ลอยอยู่เหนือหลังน้ำโดยหนาได้สองแสนสี่
หมื่นโยชน์อันนี้แจ้งอยู่ในพระคัมภีร์จักรวาท
ทิปนีโน้นแล้ว ในคัมภีร์ประชุมจินดารัตน์พระ
อาจารย์ท่านยกมากล่าวไว้พอเป็นสังเขป
เมื่อแผ่นดินแลเขาพระสุเมรุตั้งขึ้นแล้วนั้น
พระอิศวรผู้เป็นเจ้าเธออาราธนาพรหมสอง
องค์ทรงนามว่าพรหมจารี ลงมาकिनวันดิน
ครั้นกินแล้วก็ทรงครรภ์คลอดบุตรได้ ๑๒
คน อันพวกนี้เกิดด้วยครรรปะรามาคือว่า
เอาเมียอุบนาก็มีครรภ์ เกิดบุตรแพร่หลาย
ไปทั้ง ๔ ทวีปแตกเป็นภาษาต่างๆ กัน แต่
ชมพูทวีปเรานี้เป็นกามราคสร้องเสพเมถุน
สังวาสจึงมีครรภ์

(ออนไลน์, ๒๕๕๘)

เรื่องราวที่ปรากฏในคัมภีร์ประชุมจินดาข้างต้น
มีทั้งการอ้างอิงถึงสัจฐานของโลกว่านำมาจากคัมภีร์
จักรวาททิปนี ความคิดเรื่องกัปวิบากและกำเนิดโลกคล้าย
ความที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วง ตลอดจนความคิดเรื่อง
พระพรหมลงมาดูดอกบัวประจำกัปเพื่อทราบจำนวน
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่จะลงมาตรัสรู้เช่นเดียวกับที่ปรากฏ

ในตำนานพระศรีอารียในสังคมไทย (อภิรักษ์ณ เกษมผลกุล,
๒๕๕๒: ๑๘๖)

ลักษณะสุดท้ายได้แก่ การสอดแทรกองค์ความรู้
ด้านการแพทย์แผนไทยในวรรณคดีพระพุทธศาสนา ในที่
นี้ขอยกตัวอย่าง มหาชาติกัณฑ์มหาพนล้านนา มี
การนำเสนอความรู้เรื่องสมุนไพรสอดแทรกลงไปในเรื่อง
เรื่อง เช่น “เครือเขาปูนแลเครือเขามวก มีสองจำพวก
หายากแพง ก่องอย่างแดงหากมีหลายมวลมาก ก่องขาว
หากเปนยา” (พรรณเพ็ญ เครือไทย, ๒๕๔๘: ๒๖) นำสังเกต
ว่าการสอดแทรกเนื้อหาในลักษณะดังกล่าวนี้ไม่ปรากฏ
ในมหาชาติฉบับหลวงแต่อย่างใด ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่า
ความรู้ที่ได้รับการบันทึกกล่าวนั้นเป็นกลวิธีในการเก็บ
รักษาภูมิปัญญาการรักษาพยาบาลพื้นบ้านมิให้สูญหาย
ทั้งยังสอดคล้องกับเนื้อหาของกัณฑ์มหาพนซึ่งว่าด้วยการ
พรรณนาสภาพป่า

วิถีปฏิบัติเฉพาะของแพทย์ที่สัมพันธ์กับ พระพุทธศาสนาแบบไทย

จากการสัมภาษณ์นายสมบุญ โพนขุนทด แพทย์
แผนไทย พบว่าการเป็นแพทย์แผนไทยนั้นมีข้อบังคับว่า
ต้องรักษาศีล ๕ ให้เคร่งครัด โดยเฉพาะศีลข้อ ๓ ห้าม
ละเมิดโดยเด็ดขาด นอกจากนี้แล้วในวันพระห้ามประกอบ
กิจกรรมทางเพศซึ่งสันนิษฐานว่ามีต้นเค้ามาจากการถือศีล
๘ ข้อว่าด้วยพรหมจรรย์ในวันอุโบสถ หากละเมิดข้อห้าม
ดังกล่าวจะทำให้วิชาเสื่อม ยิ่งไปกว่านั้นแพทย์แผนไทยจะ
ต้องมีความกตัญญูต่อครูบาอาจารย์ ไม่ลบหลู่ดูหมิ่น ไม่
ปิดบังว่าผู้ใดเป็นครูของตน และต้องหมั่นทำบุญ ปฏิบัติ
ธรรมอุทิศส่วนกุศลให้ครูบาอาจารย์ ทั้งครูในสมัยโบราณ
และครูผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาให้ตนอย่างสม่ำเสมอ อย่าง
น้อยเดือนละครั้ง มิฉะนั้นจะไม่มีความสำเร็จในวิชาชีพ
(สมบุญ โพนขุนทด, สัมภาษณ์, ๒๙ มีนาคม ๒๕๕๘) เช่นนี้

แล้วจึงเท่ากับข้อห้าม-ข้อควรปฏิบัติในพุทธศาสนาได้กลายมาเป็น “กฎบัตร” ของแพทย์แผนไทย

ลักษณะสำคัญประการหนึ่งของการแพทย์แผนไทย ได้แก่ เมื่อสาวไปถึงตำราแพทย์ครั้งโบราณ พบว่าได้มีการนำเอาระบบศีลธรรมทางพุทธศาสนามาใช้ในการควบคุมความประพฤติของแพทย์แผนไทย ยกตัวอย่างจากคำสอนในตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ความว่า

เป็นแพทย์นี้ยากนัก	จะรู้จักซึ่งกองกรรม
ตัดเสียซึ่งบาปธรรม	สิบสี่ตัวจึงเที่ยงตรง
เป็นแพทย์ไม่รู้ใน	คัมภีร์ไสยท่านบรรจง
รู้แต่ยามาอ่าองค์	รักษาไข้ไม่เข็ดขาม
บางหมอกก็กล่าวคำ	มุสาซ้ำกระหน่ำความ
ยกตนว่าตนงาม	ประเสริฐยิ่งในการยา
บางหมอกก็เกียจกัน	ที่พวกอันแพทย์รักษา
บ้างกล่าวเป็นมารยา	เขาเจ็บน้อยว่ามากครัน
บ้างกล่าวอุบายให้	แก่คนไข้ชั้นหลายพัน
หวังลากจะเกิดพลัน	ด้วยเชื่อถ้อยยาตมา
บางทีไปเยียนไข้	บมีใครจะเชียวหา
กล่าวยกถึงคุณยา	อันตนรู้ให้เชื่อฟัง
บางแพทย์ก็หลงเล่ห์	ด้วยกาเมเข้าปิดบัง
รักษาโรคด้วยกำลัง	กิเลสโลภะเจตนา
บางพวกก็ถือตน	ว่าไ้คนอนาถา
ให้ยาจะเสียยา	บห่อนลากจะพึงมี
บ้างถือว่าตนเฒ่า	เป็นหมอเก่าชำนาญดี
รู้ยาไม่รู้ตี	รักษาได้ก็ขึ้นบาน

(อภิรักษ์ณัณ เกษมผลกุล, ๒๕๕๕: ปกหลัง)

อนึ่ง ระบบความเชื่อดั้งเดิมเรื่องการบูชาบรรพบุรุษ อันสอดคล้องกับคำสอนเรื่องความกตัญญูของพระพุทธศาสนา ยังถูกนำมาใช้ในการรักษามาตรฐานทางยาในวิถีการแพทย์แผนไทย เช่น

ตำราหุงเคี้ยวน้ำ	มนยา
เมืองสวรรค์โลกา	แต่งตั้ง
หวังจิตเพื่อกรุณา	หมุ่สัตว์
กล่าวแข่งตายายทั้ง	ฝ่ายผู้บอกเรียน
(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, มปป: ๒๕)	

การ “กล่าวแข่งตายาย” ที่ว่าไว้ในโคลงบทดังกล่าวไม่เพียงแต่แสดงความเก๋าแก่ของตำรายาเท่านั้น หากมีนัยยะถึงการนำเอาอำนาจศักดิ์สิทธิ์ของบรรพบุรุษ (ตายาย) มาเป็นเครื่องกำกับดูแลมิให้การรักษาสลัดไปจาก “คำแข่ง” หรือกรอบการปฏิบัติแต่โบราณ

สรุป

จากที่กล่าวมานี้ เห็นได้ชัดว่ามโนทัศน์ทางพระพุทธศาสนามีบทบาทหน้าที่ทั้งในการกำหนดโครงสร้างของตำราแพทย์แผนไทยและขั้นตอนวิธี/พิธีกรรมในการรักษาพยาบาล กำหนดแนวปฏิบัติของผู้รักษาและผู้รับการรักษา เก็บรักษาและสืบทอดองค์ความรู้ทางการแพทย์ให้ดำรงอยู่อย่างมีมาตรฐาน สร้างความมั่นคงทางใจให้ทั้งผู้ป่วยและผู้ที่เกี่ยวข้องจากวิธีการทางจิตวิทยาต่างๆ อันอาศัยความเชื่อเรื่องความศักดิ์สิทธิ์เป็นสำคัญ

รายการอ้างอิง

เอกสาร

เคนเนธ จี ซีส์. **ลัทธินักพรตและการเยียวยาในอินเดียโบราณ ระบบการแพทย์ในพุทธอาราม** (ธีรเดช อุทัยวิทยารัตน์ ผู้แปล). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๕๒.

ณัฐธัญ มณีรัตน์. “ความเป็นมาของระบบเลขยันต์ของไทย.” ใน สุกัญญา สุจฉายา (บรรณาธิการ). **เลขยันต์: แผนผังอันศักดิ์สิทธิ์**. กรุงเทพฯ: สถาบันพิพิธภัณฑสถานการเรียนรู้แห่งชาติ, ๒๕๕๓.

ณัฐพล จันทรงาม. “คัมภีร์ใบลานตำรายาวัตตพธสึมา อำเภอบัวไร่ จังหวัดนครศรีธรรมราช.” ใน ศิริสาร เหมือนโพธิ์ทอง (บรรณาธิการ). **ภาษา จารึก ฉบับที่ ๑๓ ในวาระ ๙๖ ปีศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร**. (กัณยาน ๒๕๕๘).

บททำวัตรสวดมนต์ (แปล). กรุงเทพฯ: สำนักงานพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๕๓.

ปวเรศวิริยาลงกรณ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ตำรายาพิเศษ**. พระนคร: มปป.,

พรรณเพ็ญ เครือไทย. **มหาพนตำรายา**. เชียงใหม่: มิ่งเมือง, ๒๕๔๘.

แพทยศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม ๒. พระนคร: โรงเรียนแพทย์แผนโบราณวัดพระเชตุพนฯ, ๒๕๐๔.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. **พระสูตรตันตปิฎก และอรรถกถาแปล มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสน์**. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

วิชัยบดี (กลุ่ม), **พระยา.ตำราโรคหินคันทันต์ ๑๑**. พระนคร: บำรุงนุกุลกิจ, มปป.

ศิลปากร, กรม. **ปัญหาพระยา मिलินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ**. กรุงเทพฯ: ศิลปบรรณาคาร, ๒๔๙๖.

สายป่าน ปุริวรรณชนะ, “**อิทธิปาฏิหาริย์กับการสร้างเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ ขนบนิยมและพลวัตในประวัติพระเกจิอาจารย์ในสังคมไทยภาคกลาง**,” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาภาษาไทย (คติชนวิทยา) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีการศึกษา ๒๕๕๕, หน้า ๒๓๙.

สุริยา สมุทคุปดี และพัฒนา กิตติอาษา. “**สัญลักษณ์สำคัญในบุญบั้งไฟอีสาน: การวิเคราะห์และตีความทางมานุษยวิทยา**.” ใน **สัญลักษณ์สำคัญของบุญบั้งไฟ การวิเคราะห์และตีความหมายทางมานุษยวิทยา**. ขอนแก่น: ห้องปฏิบัติการทางมานุษยวิทยาของอีสาน ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๕๓.

อนันต์ วิริยกิจพินิจ (บรรณาธิการ). **พระปริตร**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๒.

อภิรักษ์ณ เกษมผลกุล. “**ตำนานพระศรีอาริย์ในสังคมไทย: การสร้างสรรค์และบทบาท**.” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาภาษาไทย (วรรณคดี) คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีการศึกษา ๒๕๕๒.

อภิรักษ์ณ เกษมผลกุล (บรรณาธิการ). **ศาลาไอศถ**. นครปฐม: ศูนย์สยามทรรศนศึกษา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๕๕.

เอมอร ตรีชั้น. “การศึกษาด้านภาษาและคติความเชื่อจากตำรายาแผนโบราณจากสมุดไทยของจังหวัดสุพรรณบุรี นครปฐม และสมุทรสาคร.” ปริญญานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย ศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๖๘: ๒๖๕-๒๖๙.

ฐานข้อมูลออนไลน์

<http://www.hfocus.org/content/๒๐๑๕/๑๒/๑๑๔๐๖> (เข้าถึงเมื่อ ๒๓ ตุลาคม ๒๕๕๘)

<http://khontee.go.th/index.php?options=travel&mode=detail&id=๑๔๐> (เข้าถึงเมื่อ ๒๓ ตุลาคม ๒๕๕๘)

<http://www.nightsiam.com/forum/index.php?topic=๑๘๔๙.๐> (เข้าถึงเมื่อ ๒๓ ตุลาคม ๒๕๕๘)

<http://www.web-pra.com/Auction/Show/4947453> (เข้าถึงเมื่อ ๒๔ ตุลาคม ๒๕๕๘)

<https://be7herb.wordpress.com/คัมภีร์แพทย์-ตำรายา/คัมภีร์แพทย์/พระคัมภีร์ประถมจินดา/> (เข้าถึงเมื่อ ๒๔ ตุลาคม ๒๕๕๘)

สัมภาษณ์

จิระรี จันทะโคตร, สัมภาษณ์, ๑๕ ตุลาคม ๒๕๕๗.

สมบูรณ์ โพนขุนทด, สัมภาษณ์, ๒๙ มีนาคม ๒๕๕๘.

สังวาลย์ หมอกมุงเมือง, สัมภาษณ์, ๖ เมษายน ๒๕๕๘.